

המרכז הבינלאומי

שם עולם

SHEM OLAM

מחברים את דור העתיד לשואה

אדר א' תשע"ט
February 2019

מהמתחדש ומהמתרחש

22

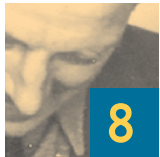
בשער:
שבתי מצבות מבית העלמין
היהודי העתיק בלבוב
צילום:
אורית חרמון

4 חדשות שם עולם דיווחים מהשטח

6 אשר לא יכרת נוח קלינגר דברים לזכרו

8 רוח החירות של קבוצת וסטרוויל בין יהודיות להולנדיות

16 ראיון בשניים ד"ר מוטי שלם עם פרופ' חנה יבלונקה

18 עולם הספר אחיה ואספר

19 קולות מהשטח אנשים כותבים

עורכת: אורית חרמון

מערכת: הרב אברהם קריג, אורית חרמון

עריכה לשונית: לאה מוריה

עיצוב גרפי: סטודיו בת-עמי

צוות בכיר של המכון: הרב אברהם קריג, ראש המכון,
הרב משה חבה, אגף חינוך, אורית חרמון, יועצת פדגוגית
מתודית, מרים אריאל, אגף ארכיון.

צוות המכון: צוות חוקרים, צוות אגף חינוך, צוות ארכיון,
צוות כללי.

מר יהורם גאון ראש אגודת היידיים הישראלית
הרב צבי ויינרב נשיא אגודת היידיים ארה"ב
מר מאיר בליסקא ראש אגודת היידיים N.Y.
מר בובי רכניץ ראש אגודת היידיים L.A.

ראשי
אגודות
יידי
שם עולם:

shemolam@shemolam.org.il
www.shemolam.org.il

המערכת

דבר ראש המכון

הרב
אברהם קריגר
ראש המכון

שלום וברכה, ידידים אהובים,

כפי שכתבנו בגיליון הקודם, אנו עוברים שינויים שמטרתם להביא לידי ביטוי את התפיסה שפיתח מרכז שם עולם להטמעת נרטיב השואה.

ראשית הצבנו באופן ברור את העובדה שבפעילותנו החינוכית אנו ממוקדים בעתיד. אמירתנו זו מתבטאת במיתוג החדש שלנו "מחברים את דור העתיד לשואה".

במסגרת זו ודאי נחשפתם למיזם "שם עולם 2019" שמתפתח ועתיד להגיע לשיאו ביום השואה הקרוב.

במיזם אספנו עשרה שירים שנכתבו בתקופת השואה על ידי יושבי מחנות וגטאות. התכנים של השירים מבטאים את תעצומות הנפש של הכותבים ועוסקים בתקווה, אמונה, אהבה, תפילה וארץ ישראל. הזמנו אומנים מוכרים ונערצים על בני הנוער, בהובלתו של אביב גפן כמפיק מוזיקאלי, להלחין ולבצע את אחד השירים. אנו מאמינים שבתיווך אומנים אלו יתחברו בני הנוער לשירים המהווים מקור ללימוד, הבנה והפנמה של התקופה ומוראותיה.

מיזם זה מצטרף ליוזמות נוספות של שם עולם ביצירת פעילות נמרצת ברשתות החברתיות, סרטונים ביטיוב ועוד. תנופת עשייה זו תבוא לידי ביטוי גם בטורים חדשים בגיליון הבא.

על מנת לחסוך בעלויות נצמצם את הדפסת גיליונות המידעון ומשלוחם רק למנויים או לחברים ב"חוג ידידי מרכז שם עולם". הציבור הרחב ימשיך לקבל את הגיליונות באמצעות המדיה הדיגיטלית ועל כך בעמוד האחורי של הגיליון.

אני מנצל את ההזדמנות להודות לכם ולציבור הרחב על התמיכה, העידוד וההארות המחכימות אשר מסייעים לנו רבות בעשייתנו.

בהערכה,
הרב אברהם קריגר

דבר פאזיט

"משנכנס אדר מרבין בשמחה"

השנה היא שנה מעוברת וזוכים אנו בשני חודשי אדר. משתדלים אנו מחד, להיות בשמחה תמיד, ומאידך, לבחון שמחה זו מה היא עושה. סיפר ג'ון לנון: "כשהייתי בן חמש, אמי תמיד אמרה לי ששמחה היא מפתח לחיים. כשהלכתי לבית הספר, הם שאלו אותי מה אני רוצה להיות כשאהיה גדול? רשמתי 'שמח'. הם אמרו לי שלא הבנתי את המשימה, ואני אמרתי להם שלא הבינו את החיים".

במידעון זה, במדור 'אשר לא יכרת', אנו מביאים דברים לזכרו של נח קליגר, שהיה ניצול שואה, עיתונאי וציוני דגול, שנפטר לאחרונה בגיל 92. הוא חלם להיות חופשי, לשרוד ולספר את שעבר עליו במחנות ולעזור לעם היהודי להפוך שוב לאומה מאוחדת.

המאמר 'רוח החירות של קבוצת וסטרוויל: בין יהדות להולנדיות' המתפרסם במידעון זה ואשר נכתב על ידי פנינה רותם, עוסק בסיפורה של קבוצת וסטרוויל, שכללה יהודים ולא יהודים, והצליחה להציל כשלוש מאות ילדים ולהעבירם לספרד ולצרפת. אנה פרנק כתבה ביומנה, באפריל 1944, דברים המשקפים את תחושתם של רבים מיהודי הולנד: "לעולם לא נוכל להיות הולנדים בלבד, או אנגלים בלבד, או בני כל עם אחר בלבד; תמיד נהיה מלבד זאת גם יהודים, ורוצים אנו להיות גם יהודים..."

במדור 'ראיון בשניים', ד"ר מוטי שלם, מהמרכז הבינלאומי שם עולם, מראיין את פרופ' חנה יבלונקה, היסטוריונית ראשית וחוקרת שואה, העוסקת בנוכחותה של השואה בזהות הישראלית ובתהליך התאקלמותם של ניצולי השואה בחברה הישראלית. היא מעלה על נס את תפקידם המרשים והמרכזי בעיצוב פניה של החברה הישראלית ובהישגיה בכל תחומי החיים.

הוספנו מדור הנקרא 'קולות מן השטח' ובו מתפרסמות מספר תגובות מתוך עשרות שהגיעו לאחרונה למרכז בעקבות שינויים שעשינו בפעילותנו השוטפת והתרחבותנו לאפיקים נוספים, בכלים מגוונים ובמתודות חדשות.

בברכת שמחה פנימית וחיצונית,
אורית חרמון

אורית
חרמון
עורכת

חדשות שם עולם

1

כיום לבקר בפולין, ישקול לסייר דווקא באוקראינה. לשם כך הסתיים לאחרונה במרכז קורס הכשרת מדריכים לאוקראינה, אשר כלל מסע יישובי בארץ זו. בנוסף, התקיים סיור ייחודי לאוקראינה שנקרא "איש. חסיד. היה". בהובלת ראש המרכז, הרב קריגר ואורית חרמון. הרב קריגר התמקד בתחום השואה והחסידות ואילו אורית התמקדה בתחומי הספרות והתרבות של יהדות אוקראינה. הסיור מיזג לראשונה גם מרחב גאוגרפי, שכלל מחד את אזורי פודוליה - מרכזי ערש החסידות, וכן את אזורי מזרח גליציה, טרנסניסטריה ושטחי אוקראינה המרכזיים. המסע עסק בשילוב שבין ההיסטוריה היהודית במהלך קיומן של קהילות ישראל עד השואה בדגש על עולם החסידות, הן בהיבט ההיסטורי חווייתי והן בהיבט הפילוסופי מחשבתי, לבין התרבות היהודית והפעילות הציונית, פוליטית ספרותית, שפרחה ושגשגה באותה תקופה.

2 בשלושת החודשים האחרונים התקיים במרכז המחזור השישי של קורס "דור שני - שליחי זיכרון בחזית הנחלת השואה".

מטרת הקורס היא להכשיר את בני הדור השני לשואה ליום בו הם יהיו אלו שיספרו את סיפור הניצולים בהעדרם ויהיו נושאי זיכרון השואה לדורות הבאים. ייחודו של הקורס הינו בהבניית סיפור העדות של הדור הראשון, אותו שמע וחווה הדור השני מכלי ראשון, תוך שילוב סיפור העדות של בני הדור השני.

2

3

השינוי בהתנהלותה של ממשלת פולין בניסיונה השיטתי לשנות את הנרטיב של סיפור השואה, הביא את המרכז להחלטה על הגברת פעילותו באחת מקהילות ישראל אשר מחוץ לפולין. המרכז מבקש להציף סיפור שונה מסיפור פולין ולהביע בדרך זו את מחאתו כלפי הרשויות הפולניות. הגברת הפעילות נועדה לגרום לכך שחלק מהציבור היוצא

1 75 שנה חלפו מאז נספה האדמו"ר מפיאסצנה באחד מן המחנות הנספחים למיידנק.

בתאריך ד' חשוון, שאומץ כתאריך הירצחו, קיים מרכז שם עולם בשותפות עם חבורת לומדי משנתו של האדמו"ר מפיאסצנה, ערב פתוח להעמקה והיכרות עם דמותו הייחודית ועם האפיקים החדשניים אותם יישם בקרב תלמידיו ובעיקר בספריו. הערב התקיים בישיבת חורב בירושלים בנוכחות מאות בני נוער ומבוגרים ועסק במשנתו החינוכית ובהסתכלותו המחשבתית המיוחדת של האדמו"ר. חלקו הראשון של הערב עסק בתפיסתו הרוחנית ובאישיותו, כאשר שוחחו על כך הרב דודו דודקביץ, ראש ישיבת רועה ישראל, ד"ר דניאל רייזר, חוקר כתבי האדמו"ר, והרב אברהם קריגר, ראש מרכז שם עולם. בחלק השני, שהיה מרתק במיוחד, נערך פאנל בהנחיית הרב איתאל בר לוי, מנהל האגף לתרבות תורנית במשרד החינוך, בהשתתפות הרב אייל יעקובוביץ, ראש ישיבת ההסדר בצפת, הרב יצחק דור, ראש ישיבת חורב, והרב רן שריד. בסיום הערב התקיימה התוועדות בהובלתם של הרב מיכי יוספי והאמן הראל טל.

4

8

במסגרת כניסתו לתפקיד כראש מנהל חברה ונוער במשרד החינוך, ביקר חגי גרוס במרכז שם עולם יחד עם ליאת סלמון ממטה

5

המסע נערך בשיתוף פעולה הדוק בין מרכז שם עולם לחברת "בעקבות" שארגנה אותו באופן מיטבי. משתתפי המסע, אשר באו מכל רחבי הארץ ומכל תחומי החיים, התגבשו לידי קבוצה הומוגנית וחוו יחדיו את החוויה החסידיית והספרותית מחד, לצד חשיפה לסיפורי השואה מאידך. הקבוצה גילתה סקרנות רבה וצימאון דעת.

4

בחודש כסלו נפתחה במרכז השתלמות למתנדבי כלל קורסי דור שני של המרכז העוסקת בכלים להוראת השואה לגיל הצעיר, כיתות א'-ו'. במשך ארבעה

מפגשים עסקו בנות הדור השני בהיכרות עם גישת שם עולם להוראת השואה לקהל יעד צעיר, תוך התנסות בשלושה סיפורי ילדות שיצאו בהוצאת המרכז: "ציפי של הבובה", "בעל הסוד" ו"הספסל בקצה הגן". לכל סיפור נכתב מערך שיעור תואם שפותח במרכז והמשתלמות הוכשרו להעביר סיפורים אלו למורים ותלמידים כאחד. את ההשתלמות הנחו אורית חרמון ונעמי מורגנשטרן, מחברת הספרים.

5

ביום שני של חנוכה ערך נשיא המדינה, מר ראובן ריבלין, הדלקת נרות חגיגית במשכן הנשיא. החנוכה, בה הועלו

הנרות, התגלתה לאחרונה על ידי המרכז תחת הריסות בית כנסת בעיירה הפולנית סומפולנו, בת 150 שנה, אשר הושמדה כמעט כליל בשואה. לראשונה מזה 70 שנה, הועלו בה נרות החנוכה. ההדלקה נערכה במעמד ניצולי שואה ובנוכחות ראש המרכז,

3

הרב קריגר, שהצליח להעלות את החנוכה מפולין במבצע מורכב ורגיש. נשיא המדינה בירך: "בזכות הרוח היהודית והדבקות במסורת, אנחנו כאן, זוכים להמשיך את המורשת".

6

בחנוכה התקיים מפגש חברי ועד יידי שם עולם ב'המקום' בתל אביב. במפגש נכחו: יהורם גאון,

יונה אליאן, גיא לואל, אסתי זקהיים, פרופ' סמי סמוכה, אריאל סנדר, צבי צביבל, הרב קריגר וכן ריקי אדרי ואורית חרמון. מעבר למפגש החברתי, נערכה היכרות בין חברי הועד לבין אנשי יחסי הציבור של שם עולם, אשר רתמו את חברי הקבוצה הנפלאה הזו לפרויקטים שונים של המרכז.

6

7

ארגון ההצלה הלאומי מד"א, (מגן דוד אדום), מחזיק מאגר לאיתור קרובים. אנשי היחידה

לאיתור קרובים ביקשו להיפגש עם נציגי המרכז על מנת להוסיף למאגר זה שמות של יהודים שנספו בשואה ושמות של יהודים ששרדו, ואשר מוזכרים בארכיוני שם עולם. סוכם כי ארגון מד"א יאפשר חשיפה של משתתפי קורס דור שני של המרכז למאגר איתור הקרובים על מנת שיוכלו להיעזר בו.

8

9

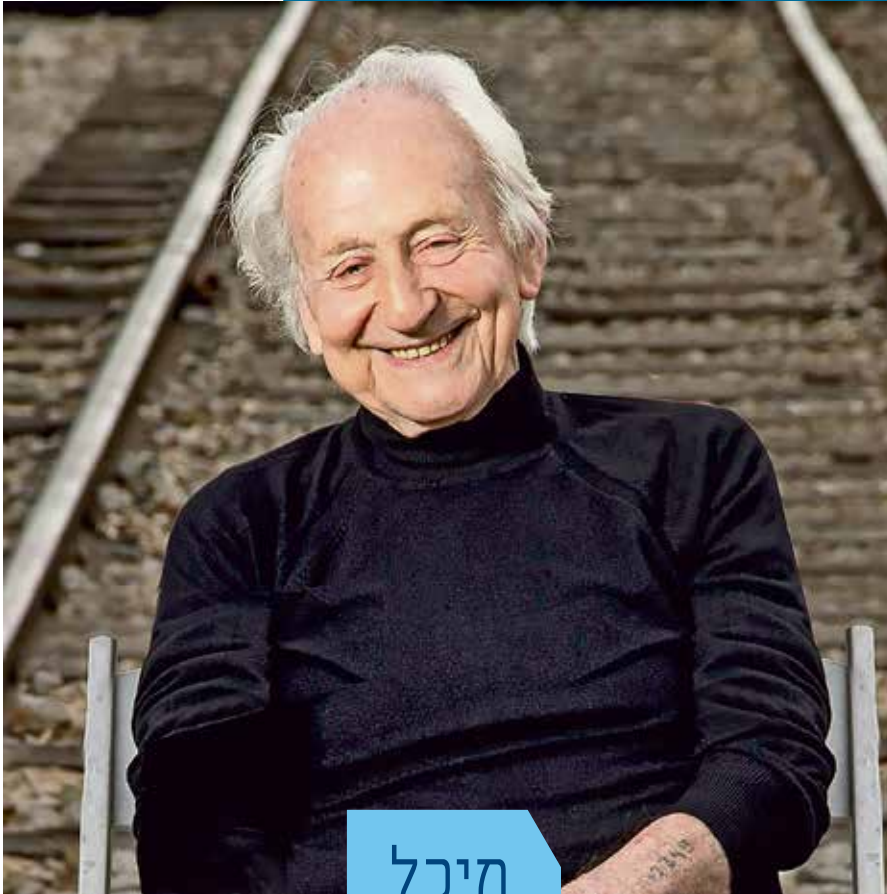
במהלך חודש טבת נערך במרכז שם עולם ערב השקה לספר 'אחיה ואספר', המגולל את קורותיה

של אורה חיה גולדשטיין בתקופת השואה בהולנד. הספר נכתב על ידי אפרת חבה ויצא לאור בהוצאת המרכז. לכבודה של אורה חיה הגיעו לערב ההשקה בני משפחה, חברים ואנשי צוות המרכז. את הערב הנחתה אסנת לוי, ממרכז שם עולם. מר אבירם שושרד, מנכ"ל פיליפס אלקטרוניקס ישראל, ברך את הנוכחים, ואחריו הרצה יו"ר המרכז לחקר יהדות הולנד באוניברסיטה העברית, מר אנדרה בורס. המשפחה שרה וניגנה כאתנתחתא מוסיקלית ובתה של גיבורת הספר נשאה דברים בשם המשפחה. את הערב חתם ראש המרכז הבינלאומי שם עולם, הרב קריגר.

5

אשר לא יכרת

דמות. אירוע. מקום.

מיכל
ג'אן

אז החלום הראשון שלי היה להיות חופשי, וכמו שאמרתי הייתי משוכנע שלעולם לא אגשים אותו. החלום השני היה 'אם תשרוד, אתה תספר על מה שקרה במחנות. אתה תצא למשימה ותספר לעולם מה קרה'. ולבסוף, החלום השלישי שלי היה לעזור לעם היהודי להפוך שוב לאומה מאוחדת, עם מדינה מאוחדת כמו שהייתה לנו לפני שהרומאים שלחו אותנו ל-2000 שנות גלות ברחבי העולם. אז אני יכול להגיד שוב היום בגאווה, הגשמת את כל מטרותי".

כך אמר נח קליגר בנאומו באו"ם בטקס יום השואה הבינלאומי לפני כשנתיים. שורד השואה, העיתונאי והצינוני הדגול, נח קליגר ז"ל, נפטר לאחרונה בגיל 92. האיש המיוחד הזה גולל במשך השנים בפני עשרות אלפי בני נוער ומבוגרים את סיפור חייו המופלא, הכואב והעוצמתי וקיים את חלומו השני לשרוד ולספר.

לא רבים הם האנשים המייצגים באופן כה עקבי את גורלו של העם היהודי במאה

דברים לזכרו של נח קליגר

"אז מה שאני יכול הוא לספר את הסיפורים. כשהייתי באושוויץ, הדבר היחיד שיכולנו לעשות באופן חופשי היה לחלום. היו לי שלושה חלומות - אבל ידעתי שלא אוכל להגשים אותם. הראשון היה לעזוב את הגיהנום עלי אדמות הזה, והייתי משוכנע שלא אעזוב אותו בחיים - כי אף יהודי שהובא לאושוויץ, לא הובא לשם כדי לשרוד. אדם צריך להיות מאוד בר מזל כדי לשרוד, אני הייתי בר מזל. מאוד.

עם תעצומות נפש כאלה. הוא שרד, הגיע לארץ, השתתף במלחמת העצמאות. היתה לו הבנה ישירה על גודל החורבן ועל גודל התקומה ומשמעותה. במהלך כל שיחה שלי אתו הוא הבין שמדינת ישראל היא נס, אבל נס נרכש. לא נס מובטח משמיים, לפחות לא לתפישתו. עוצמתו היא עוצמתה של מדינת ישראל, ואני אוסיף בצדקתה של מדינת ישראל. נח היה לוחם צדק, חדור באש המוסריות והאמת. הוא לא עשה חשבון לאף אחד, הוא כתב את דעתו."

נח הבין את המשמעות של מדינת ישראל, מדינת היהודים שקמה מהעפר והפכה לכוח יהודי עולה. הוא צוטט באומרו: "ישראל השיגה בשבעים שנותיה יותר ממה שמדינות אחרות השיגו בשבע מאות שנה".

שבוע לפני פטירתו פורסם הטור האחרון שלו בעיתון. "את רוב חיי, 61 שנים ליתר דיוק, ביליתי במערכת העיתון. שורד שואה, שחלם לעלות לארץ ישראל ולכתוב בעיתון בשפה העברית. זכיתי", כתב.

יהי זכרו ברוך!

הוא יצא נגד הנרטיב הפולני המנסה לייחס את מחנה אושוויץ לאזרחים פולנים שאינם יהודים. כאילו לא הייתה במקום מגמת רצח יהודים והדבר נעשה על הדרך, מן הצד, וכאילו כל אסירי אושוויץ היו פולנים מתנגדי שלטון בעוד היהודים היו אחוז שולי זניח. לאור הנרטיב הזה התאפשרה התנהגות של קלות דעת וקלות ראש בהתייחסות למקום הנורא הזה, דבר שבא לידי ביטוי בעריכת פיקניק.

בביקור אחר שלו, חמישים שנה לאחר השחרור, כתב: "היום לפני חמישים שנה יצאנו אמנם מאושוויץ, אך למעשה איש לא השתחרר באמת. מאושוויץ ישחרר אותנו רק המוות".

נח קליגר נחשב מומחה לתולדות השואה ומלחמת העולם השנייה. הוא פרסם אלפי כתבות בנושא וסיקר את משפטי איימן ודמיאניוק בישראל, כמו גם את משפט פושעי אושוויץ בפרנקפורט ופושעי מייזנק וטרבלינקה בדיסלדורף. הוא לא נתן מנוחה לפושעים הנאצים ולא נתן יד לשיכחה ולהשכחה. הוא נלחם עם עט ומקלדת, תיעד, הזכיר, סיפר ופרסם את נוראות המעשים והעושים. הוא מתח ביקורת על המדינות השותפות המנסות לשכתב את ההיסטוריה ואת מעורבותן בשואה היהודית ולא נתן להן לכסות על מעשיהן.

יחד עם זאת, הוא היה אדם אופטימי, יוצר ושלית. הוא נסע ללא תשלום לכל מקום בעולם אליו הוזמן לספר את סיפורו וראה בכך את מימוש חלומו השני. חלומו השלישי היה לעלות לארץ ולהיות מבוגיה ומחזקיה וגם חלומו זה התגשם.

ראש ממשלת ישראל, מר בנימין נתניהו, ספד לו: "אין כמעט אנשים ששרדו את אושוויץ

"אם יקרה נס
ואשרוד את
הגיהנום הזה -
אעלה
לארץ ישראל"

השנים האחרונות כמותו. באישיותו ובסיפור חייו היווה עדות מהלכת לניצחונה של הרוח האנושית בכלל, ושל העם היהודי בפרט, על מחנה אושוויץ ומשרפותיו.

הוא נולד בשנת 1926 בשם נורברט קליגר בעיר שטרסבורג שבצרפת, גדל והתחנך בלוקסמבורג ובלגיה. תחת הכיבוש הגרמני בבלגיה, היה פעיל במחתרת הבלגית ובתא מחתרת של תנועות הנוער הציוניות, והעביר ילדים דרך צרפת לשווייץ. הוא נעצר ב-1942 על ידי הגסטפו, נשלח למחנה מעבר, וב-1943 הגיע לאושוויץ. הוא שרד שתי צעדות מוות ולאחר השחרור והפגישה המחודשת עם הוריו החליט לעלות לישראל. הוא עלה ארצה באניית המעפילים "אקסודוס" והיה ממפקדי הקרב נגד חיילי הקומנדו הימי של הבריטים.

נח קליגר מסמל את כור ההיתוך היהודי אותו עבר כל יהודי בשנות הגלות בטרם הוקמה מדינת ישראל. הוא הבין כי המשמעות של להיות יהודי היא לא רק לשרוד, אלא לקום, לעשות ולהטביע חותם.

הוא מתאר עצמו בצעירותו כצעיר פעיל, אוהב למשוך בעט, ציוני ובעל חשיבה חופשית. הוא הושפע מחופש הדעות שאביו העיתונאי ניחן בו ואשר עבר גם אליו. החשיבה החופשית, דעותיו והיכולת לעמוד מול קהל ולרתק את שומעיו, אפיינו את דמותו כל שנותיו.

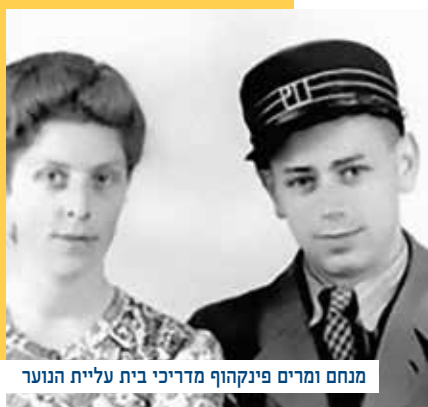
נח מתאר את הפעם הראשונה בה הגיע לאושוויץ לאחר המלחמה. הוא התלווה ככתב ספורט למשחק בפולין ובתום המשחק נסע לאושוויץ. שם ראה מבקרים ותיירים רבים ונחרד. בהמשך, ראה זוג צעיר שהתיישב תחת עץ וערך פיקניק. כל זיכרונותיו ממקום זה היו קשורים בשמד, רצח, אזכריות שאין לתארה, אובדן, רעב קיצוני ועבדות אין סופית. והנה הוא רואה כי לאחר שנים המקום הפך למוזיאון ואף עורכים בו פיקניק... הוא חזר לארץ וכתב סידרת מאמרים על יחס הממשלה הפולנית לאתר אושוויץ-בירקנאו, יחס המבקרים, הנרטיב הפולני ועוד.

רוח החירות של קבוצת וסטרוויל: וסטרוויל:

בין יהודיות להולנדיות

פנינה רותם

מנחם ומרים פינקוהוף מדריכי בית עליית הנוער

על השתלבותם של היהודים במדינה. שיעור נישואי התערובת בקרב יהדות הולנד היה קרוב ל-17% ושיעור המומרים שולי. רוב יהודי הולנד לא התכחו למקור שייכותם ורק מעטים עזבו לחלוטין את הקהילה היהודית. יחד עם זה, רבים מיהודי הולנד לא ייחסו ליהדותם חשיבות כלשהי. יהודי הולנד חשו מעורבים מאוד במולדתם, היו נאמנים לה, וראו את עצמם חלק אינטגרלי ממנה. אנטישמיות כמעט ולא הורגשה בהולנד וכן כמעט לא נמצאה אלימות אנטישמית גלויה. דבריה של אנה פרנק ביומנה, באפריל 1944, משקפים את התחושה של רבים מיהודי הולנד:

לעולם לא נוכל להיות הולנדים בלבד, או אנגלים בלבד, או בני כל עם אחר בלבד; תמיד נהיה מלבד זאת גם יהודים, ורוצים

בינה לבין המדינה ההולנדית ואזרחיה הלא יהודים.

יהדות הולנד לפני השואה ובמהלכה

במאי 1940 עם הכיבוש הגרמני את הולנד, חיו בה כמאה וארבעים אלף יהודים. כבר לקראת סוף המאה השש עשרה נאמר בחוק הייסוד של מדינת הולנד: "לכל אחד באופן פרטי מותר להישאר חופשי בדתו, חל איסור לחקור או לרדוף מישהו בגלל דתו".² מסורת סובלנות זו יצרה בהולנד אווירה ליברלית וחופשית. אווירה שהשפיעה

יהדות הולנד היא היהדות המערב אירופית בעלת שיעור הנרצחים הגבוה יותר מכל ארץ מערבית אחרת: 75% מיהודי הולנד נרצחו במהלך השואה. יחד עם זה, בתודעה הציבורית נחקקה ההשקפה כי ההולנדים סייעו בהצלת יהודים. תפיסה זו הוכחה כמורכבת במחקרו של פנחס אפרת המראה כי אזרחי הולנד הלא יהודים נעו בתווך שבין הלשנה להצלה.¹ במאמר זה נחשוף את סיפורה של קבוצת וסטרוויל שכללה יהודים ולא יהודים והצליחה להציל כשלוש מאות ילדים ולהעבירם לספרד ולצרפת. בשביל להבין לעומק את המשמעות של קבוצת וסטרוויל נסקור תחילה את מצבה של יהדות הולנד ערב השואה ואת היחסים

1. בר אפרת פנחס, בין הלשנה להצלה: החברה ההולנדית והשואה, הוצאת יד ושם, ירושלים 2016, עמ' 16-13.
2. פינקוהוף-טרמנ מרים, שמים וגיהנום, סיפור חיים: 1916-1941, דרובוקס, עמ' 21 (להלן: פינקוהוף, שמים וגיהנום).

ילדי פליטים עם ילדי בית ספר ורקפלאטס בפעילות משותפת

עליית הנוער היא ארגון שהוקם על ידי ריחה פרייאר, ופותח על ידי הנרייטה סאלד, מתוך רצון להעלות ארצה ילדים יהודים מגרמניה, נוכח המשבר הכלכלי המתמשך במדינה זו והאנטישמיות הגואה.¹⁰ עם עליית השלטון הנאצי בגרמניה והתפשטות גרמניה הנאצית לאוסטריה וצ'כוסלובקיה הפכה עליית הנוער למפעל ההצלה הגדול ביותר עבור ילדים יהודים במדינות אלה. במסגרת עליית הנוער עלו לארץ כחמישה עשר אלף בני נוער יהודים שניצלו מהשואה בדרך זו.¹¹ בשנים 1934-1939 נשלחו אלפי נערים ונערות לארץ-

כנגד השלטון הגרמני, דבר שבא לידי ביטוי בשביתת פברואר, בכרוזים ובמחאות של הכנסיות בהולנד כנגד צעדים מפלים כלפי היהודים. אחד המוחים היה יופ וסטרוויל, מנהל בית ספר בשיטת מונטסורי באמשטרדם, שהיה נוצרי פרוטסטנטי וליברל בכל נשמתו. וסטרוויל פירסם כרוז בו נאמר:

סרבו לעבוד במקום ממנו מגרשים יהודים!...הביאו מחאתכם בפומבי במילים ובמעשים, עד כמה שרק תוכלו! תחי האמת האמיתית! יחי העם ההולנדי!⁷ הקשר בין וסטרוויל לעם היהודי הלך והעמיק במהלך המלחמה.

לעולם לא נוכל להיות הולנדים בלבד, או אנגלים בלבד, או בני כל עם אחר בלבד; תמיד נהיה מלבד זאת גם יהודים, ורוצים אנו להיות גם יהודים.

ההכשרות הציוניות ועליית הנוער בהולנד

התנועה הציונית בהולנד תפסה חלק קטן בלבד מהיהדות ההולנדית (כעשרת אלפים איש מתוך כמאה וארבעים אלף יהודי הולנד). גם בקרב הציונים לא רבים הלכו להכשרה והתכוננו באופן מעשי לעלייה ארצה. הגעת הפליטים היהודים מגרמניה למדינה ביססה את מעמדה של התנועה הציונית והזרימה לה כוחות רעננים חדשים.⁸ עם הכיבוש הגרמני חיו 765 איש בהכשרות חקלאיות וציוניות ברחבי המדינה.⁹ הצעירים בהכשרות אלה למדו חקלאות, ועבדו אצל איכרים הולנדים. בחלק מהמקומות החזיקו הצעירים משקים עצמאיים. הם קיימו חיי חברה פעילים ותוססים, למדו ויצרו חברה חלוצית הפועלת להגשמת רעיונותיה האידיאיים. בחלק ממקומות ההכשרה שוכנו ילדי עליית הנוער.

ילדי פליטים עם ילדי בית ספר ורקפלאטס בפעילות משותפת

אנו להיות גם יהודים. [...]. אני אוהבת את ההולנדים, אני אוהבת את ארצנו, אני אוהבת את השפה ואני רוצה לעבוד כאן.³

הכיבוש הגרמני במאי 1940 היכה בהלם את יהודי הולנד. רבים ניסו לעבור את הגבול לכיוון אנגליה וחלקם הצליחו. עשרות רבות מיהודי הולנד שלחו יד בנפשם בימים הראשונים שלאחר הכיבוש בגלל החרדה והייאוש שאחזו בהם.⁴ אחרי ההלם הראשון התארגנה הקהילה היהודית בדרכים שונות. הוקמה מועצה משותפת לכל הארגונים הציוניים במדינה והוקם המרכז להכשרה מקצועית. המרכז הכיל בתוכו גם את כל ההכשרות של החלוצים ברחבי המדינה. בפברואר 1941, בעקבות התסיסה שהתעוררה באמשטרדם בגלל צעדי הגרמנים נגד היהודים ונגד המפלגה הקומוניסטית, הקימו הגרמנים את היודסה ראט, הגוף היהודי הרשמי שניהל את חיי היהודים בהולנד עד סוף המלחמה. שבועות ספורים לאחר הכיבוש הגרמני החלו יהודי הולנד לסבול מגזרות מפלות שפגעו בהם ובמעמדם ויצרו ריחוק בינם לבין אוכלוסיית הולנד הלא יהודית.⁵ ביולי 1942 החל שילוחם של יהודי הולנד להשמדה במחנות אושוויץ וסוביבור.⁶ בראשית הכיבוש הייתה תגובתם של הולנדים לא יהודים רבים מחאה פעילה

- פרנק אנה, יומנה של נערה, הוצאת קרני, תל אביב 1957, עמ' 148-149.
- מכמן יוסף, הרטוך בים ודן מכמן, פנקס הקהילות, הולנד, הוצאת יד ושם, ירושלים 1985, עמ' 74 (להלן: פנקס הקהילות, הולנד).
- בנימין יגאל, נאמנים לעצמם ולדרכם: המחנת החלוצית בהולנד במלחמה ובשואה, בית לחמי הגטאות ויד טבנקין, קיבוץ לוחמי הגטאות 1998, עמ' 113.
- פנקס הקהילות, הולנד, עמ' 124.
- סחיפרס הנס, קבוצת וסטרוויל והחלוצים לפלשתינה: התנגדות נונקופורמיסטיט במלחמת העולם השנייה, הוצאה לאור פרלורן והנס סחיפרס, והוצאת עמותת "יזאי ההכשרות והמחנות החלוצית בהולנד - כלל קבוצת וסטרוויל", הילורסום, 2015, עמ' 66 (להלן: סחיפרס, קבוצת וסטרוויל והחלוצים לפלשתינה).
- כוכבא עדינה, המחנת החלוצית בהולנד הכבושה, הוצאת בית לחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, תל אביב, 1969, עמ' 29-32 (להלן: כוכבא, המחנת החלוצית בהולנד הכבושה).
- שם, עמ' 31.
- התנועה היוותה למעשה איחוד בין שלושה ארגונים שהוקמו כבדי לסייע לילדים ובני נוער יהודים בגרמניה - גת רפאל, "מפעל עליית הנוער", בתוך: קתדרה 37, ספטמבר 1985, עמ' 176-149, עמ' 151.
- שצקר חיים, "מוסד 'עליית הנוער' וחלקו בהצלחתם של ילדים פליטי השואה, קליטתם ושיקומם", בתוך: עיונים בחינוך, גיליון 50-49, שבט תשמ"ט, אוניברסיטת חיפה, עמ' 20-5 (להלן: שצקר, "מוסד 'עליית הנוער' וחלקו בהצלחתם של ילדים פליטי השואה, קליטתם ושיקומם").

שלוות הנמצאים בו.³⁰ מנהל הבית החינוכי היה מנחם פינקהוף, שדאג לרווחת הילדים ולחינוכם ולבסוף היה היוזם והשותף הפעיל בהצלחתם.³¹ פינקהוף יזם גם קיומם של ערבי מוסיקה בהם כל הילדים היו יושבים ומאזינים למוסיקה קלאסית. בערבים אלה הפסיקו את הסריגה, שנמשכה כל שעות היום אפילו בזמן השיעורים, והאזינו האזנה מודרכת למוסיקה.³²

אוירת השבת בבית הייתה כל כך חזקה עד שלאחר המלחמה כשחנה די ליאו, שהייתה מדריכה בבית, אימצה אליה את אחד הילדים שניצלו, הוא לא זכר כמעט כלום מיהדותו אבל זכר ששבת זו מפה לבנה על השולחן ואוכלים בה אוכל טוב. אותו ילד גם שמר על מזוזה שהתגלגלה לידיו במהלך המלחמה למרות שתפר על בגדיו צלב.³³ שושו הכניס לבית אווירה ארצישראלית

עם פרוץ המלחמה בין הולנד לגרמניה במאי 1940, הועברו הילדים מהחווה בגלל הרצון להציף את הסכרים, כדי למנוע את כיבושה של הולנד. בימים שעד הכיבוש הגרמני התגוררו הילדים והמדריכים בבית כנסת בעיר הסמוכה. הילדים היו שרויים בפחד גדול, בפרט אלה שחוו את ליל הבדולח. בגלל החשש מפני הבאות הועברו חלק מילדי עליית הנוער לאמסטרדם.²²

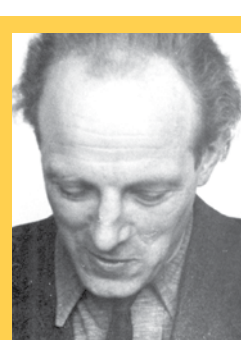
ביום שישי, מספר ימים אחרי הכיבוש, חזרו לחווה והילדים מעצמם החלו להתארגן לשבת.²³ בליל שבת התפללו ביחד והדליקו נרות שבת. בגלל המלחמה הידלדלו כוחות ההדרכה ונוצרה תחלופה רבה בתחום זה. כך הגיעו לבית: יואכים סימון (שושו), שהיה בעצמו פליט מגרמניה, ומנחם פינקהוף, שהפכו מאוחר יותר לדמויות מפתח בהצלת הילדים, ליאו שברצשילד, ברנרד גט, בטי בריץ, ועדינה

ון קוברדן.²⁴ מדריכים אלה נדרשו על ידי הנהלת עליית הנוער בהולנד להוסיף לתכנית הלימודים גם לימודי ספרות וחשבון.²⁵ למרות העובדה שרבים מהילדים היו קשיי חינוך בגלל ניסיון החיים שצברו,²⁶ שררה בבית שיגרה של לימודים, עבודה חקלאית ופעילות חברתית.²⁷ הושקעו כוחות רבים בעבודה החקלאית אצל האיכרים מסביב ובגן הירק שממנו סופק חלק מהמזון לדרי הבית.²⁸

למנהל הבית מונה לוודויג כהן, שהיה מדריך אדמיניסטרטיבי בבית מיום הקמתו.²⁹ לוודויג שמר על קשר קרוב עם מנהלי עליית הנוער בהולנד, אריקה בליט (Erika Bluth) ובארננד וטרמן (Barend Waterman). הוא הנהיג את הבית והוביל אותו מתוך נועם הליכות שהשפיע על

ישראל באמצעות עליית הנוער.¹² בנוסף, בזמן הביניים עד עלייתם ארצה תפקדה עליית הנוער כמפעל חינוכי והכשירה את הילדים לעלייה ארצה באמצעות בתי עליית הנוער שנפתחו במקומות שונים. בתים אלה היוו הכשרה חקלאית וחינוכית לעליה לארץ: לימדו בהם עברית וציונות ותרגלו עבודות חקלאיות שונות.¹³ עליית הנוער יועדה לבני נוער בגילאי 15-17.¹⁴ ככל שהחמיר המצב תחת השלטון הנאצי הבינו בעליית הנוער כי לא כל הילדים יוכלו לקבל אישורי עלייה לארץ ישראל בזמן הנדרש¹⁵

ולכן העבירו ילדים רבים למדינות ניטרליות ששימשו כמדינות מעבר בדרך לארץ ישראל. אחת ממדינות מעבר אלה הייתה הולנד.¹⁶ במסגרת זו הגיעו להולנד עשרות ילדים. הם שוכנו בבתי עליית הנוער במדינה. אחד מהם היה בית עליית הנוער בלוסדרכת.

יופ וסטרוויל

בית עליית הנוער בלוסדרכת (Loosdrecht)

בית עליית הנוער בלוסדרכת נחנך באוגוסט 1939¹⁷ והיה מורכב משני בתים חד קומתיים ששכנו במעבה היער. באחד הבתים שכן חדר האוכל ובשני חדרי שינה קטנים בהם ישנו בני הנוער במיטות קומתיים.¹⁸ בבית בלוסדרכת הייתה אווירה דתית מתונה. אכלו אוכל כשר והדליקו נרות, אך לא חיבו את הילדים להשתתף בטקסים הדתיים. יחד עם זה, היו ילדים דתיים שחשו כי לא הושקעו אנרגיות ומחשבה בחינוך לאמונה וכן לא נערכו דיונים בנושא ואף לא לימדו יהדות בצורה מסודרת. לטענתם, מצב זה גרם לכך שבני נוער רבים עזבו את הדת והפסיקו לקיים מצוות, עד כדי כך שבקושי נשאר מניין לתפילות.¹⁹ פערים נוספים היו בין ילדי הפליטים למדריכים שברובם היו מהולנד עצמה. הילדים, שבאו מגרמניה ואוסטריה, היו עצמאיים יותר מכוח נסיבות חייהם. המדריכים התקשו בתחילת הדרך לגשר על הפער התרבותי הזה, אך לאט לאט חלה התקרבות בין הצדדים. המדריכים ההולנדים לימדו את הילדים הגרמנים והצליחו ליצור אווירה חיובית וטובה. בבית למדו מלבד עברית והיסטוריה של העם היהודי, גם מוסיקה, נגרות, סריגה²⁰ ומלאכות בית אחרות.²¹

עם עליית השלטון הנאצי בגרמניה והתפשטות גרמניה הנאצית לאוסטריה וצ'כוסלובקיה הכנה עליית הנוער למפעל ההצלה הגדול ביותר עבור ילדים יהודים במדינות אלה

וקבע שיום בשבוע ידברו בחווה רק בעברית וכך היה. כל יום בשעות הצהריים הוא הכין עם מספר ילדים הצגה בשפה העברית, לימד עברית והכיר לילדים את ארץ ישראל.³⁴ הלימודים בבית היו ברמה גבוהה. לדוגמה- לימודי המוסיקה כללו מוסיקה קלאסית,³⁵

12. שם.	129-1, מכתבי שושו.	12. שם, עמ' 7; הכהן דבורה, ילדי
13. הזמן: עליית הנוער 1948-1933, הוצאת יד ושם, יד יצחק בן צבי ומכון גוריון לחקר ישראל והציונות, ירושלים 2011, עמ' 60, 82, 225 (להלן: הכהן, ילדי הזמן).	18. כוכבא, המחותרת החלוצית בהולנד הכבושה, עמ' 62.	13. הכהן, ילדי הזמן, עמ' 61; ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק 111, עדות לילי אופק.
14. בייחוד בגלל מדיניות הארגון להישאר נאמנים להוראות השלטון המנדטורי- שצקר, "מוסד עליית הנוער" וחלקו בהצלחתם של ילדים פליטי השואה, קליטתם ושיקומם, עמ' 7; הכהן, ילדי הזמן, עמ' 227-230.	19. ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק 241: יש לציין שחינוכם של נערים דתיים בידי מדריכים לא דתיים התרחש בהרבה מוסדות של עליית הנוער וגרם למחלוקת קשה סביב קיומו של מפעל עליית הנוער- כהן, ילדי הזמן, עמ' 145-140.	14. ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק 111, עדות לילי אופק.
15. בייחוד בגלל מדיניות הארגון להישאר נאמנים להוראות השלטון המנדטורי- שצקר, "מוסד עליית הנוער" וחלקו בהצלחתם של ילדים פליטי השואה, קליטתם ושיקומם, עמ' 7; הכהן, ילדי הזמן, עמ' 227-230.	20. בסריגה עסקו כל העת מכיוון שרצו להכין מלאי של כפפות וגרביים למקרה שיישלחו מזרחה- פינקהוף, שמים וגיהנום, עמ' 99.	15. בייחוד בגלל מדיניות הארגון להישאר נאמנים להוראות השלטון המנדטורי- שצקר, "מוסד עליית הנוער" וחלקו בהצלחתם של ילדים פליטי השואה, קליטתם ושיקומם, עמ' 7; הכהן, ילדי הזמן, עמ' 227-230.
16. הכהן, ילדי הזמן, עמ' 233-232. 17. ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק	21. ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק 319, עדות חנה אשר די ליאו.	16. הכהן, ילדי הזמן, עמ' 233-232. 17. ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק
	22. הארכיון הציוני S32/1375	
	23. ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק	
	24. ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק 1-219, מכתבי שושו; ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק 374, עדות רוחה קרצר.	
	25. ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק 1-219, מכתבי שושו.	
	26. פינקהוף, שמים וגיהנום, עמ' 83.	
	27. ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק 241. עדות ברוך תור (בנו טורטלטאוב).	
	28. שם.	
	29. ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק 1-219, מכתבי שושו.	
	30. שם.	
	31. פינקהוף, שמים וגיהנום, עמ' 82.	
	32. שם, עמ' 99.	
	33. ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק 319.	

בנות עליית הנוער בלוסדרכט

האווירה הייתה אווירה טובה מאוד ורבים מהילדים זוכרים אותה בחיוב.³⁶ כמדריך, שושו יצר קשר אישי עם החניכים והשקיע רבות בכדי שהאווירה הטובה תישמר. הוא התלבט האם לקבל תפקיד רשמי בתנועת החלוץ מחוץ לבית עליית הנוער משום שהרגיש את החשיבות הרבה בשהותו בבית.³⁷ שושו, ביחד עם חברים אחרים בתנועת החלוץ, יזמו את קיומו של חודש העברית במסגרתו נשלחו לכל חברי התנועה בהולנד שיעורי עברית כתובים והם למדו והתקדמו בשפה העברית. המסירות של שושו לחניכיו ניכרת במכתב הבא, שנכתב לידיד:

בית עליית הנוער בלוסדרכט

מעשי להיות האדם המרכזי בניהול בית הספר. יופ וסטרוויל המשיך לתפקד כמורה בעל משקל מיוחד בצוות המורים וכלפי התלמידים. בית הספר נוהל בחינוך פתוח וסובלני. הילדים יכלו לבחור את השיעורים בהם למדו והתקדמו בלימודיהם כל אחד בקצב שלו.

כחלק משיטת הניהול הליברלית בבית הספר, הונהגה שיחה יומית פתוחה עם התלמידים, במסגרתה שיתפו בחוויותיהם גם מחוץ לבית הספר. באחת השיחות סיפר אחד הילדים, פיליפ רומקה, שבדרכו לבית הספר על אופניו פגש ילדים וראה שהם לא לומדים וסתם מסתובבים. הילד סיפר עוד ששוחח עם הילדים והבין מהם כי הם פליטים מגרמניה. הילד הציע שיצרפו אותם לבית הספר ורקפלאטס. בוקה המנהל היסס אך לבסוף הסכים והילדים הובאו כקבוצה נפרדת למבנה סמוך לבית הספר ומרים נבחרה להיות המורה שלהם. וסטרוויל ובטי בוקה עמדו על כך שהילדים ישולבו בבית הספר בחלק מהשיעורים וכך היה. שניהם התעקשו גם ללמד חלק מן המקצועות בעצמם את הילדים היהודים. וסטרוויל השפיע רבות על תלמידיו. כאדם פתוח

ביכורים ומתן תורה. לחוברת צירפו גם את תכנית המשק של דגניה שתורגמה לגרמנית על ידי שושו.⁴⁰ בשבועות נערך ריקוד המייצג את עבודת השדה על ידי הבנות והוצגה מגילת רות בעברית.⁴¹ הקשר בין המדריכים לילדים בבית בלוסדרכט היה קשר קרוב. ניתן ללמוד זאת מכך שכאשר חנה אשר די ליאו התחנתה, היה לה חשוב שהילדים יהיו בחתונה ונציגות של הילדים אכן הגיעה. הילדים שמחו מאוד בחתונה זו וחיכו לבואו של הזוג הצעיר בחזרה לבית.⁴²

בית הספר ורקפלאטס

בסמוך לבית עליית הנוער שכן בית הספר המקומי בבילטהובן. בית הספר נקרא דה ורקפלאטס (De Werkplaats), שפירושו המילולי - סדנה. בית הספר שימש הן כבית ספר עיוני והן כמקום בו הוכשרו הילדים לחיים עצמאיים. המטרה הייתה שהילדים יהיו מסוגלים לבצע בכוחות עצמם כמעט כל עבודה שנדרשת מאדם בימי חייו.⁴³ כהסבר לשם שנבחר אמר בוקה, מנהל בית הספר, כי אין בכוונתו ללמד את הילדים אלא לתת להם הזדמנות לפתח את כישוריהם בעזרת עיסוקים שונים. הוא רצה לייסד מקום לעבודה. התלמידים נקראו "עובדים", המורים - "חברים לעבודה". את הפרויקטים ניהלו ה"עובדים" וה"חברים לעבודה" סיעו. כל ההחלטות ב"ורקפלאטס" התקבלו בהתייעצות ובהסכמות. את בית הספר ניהל קיס בוקה (Kees Boeke) ועבדו בו כמורים אשתו, בטי בוקה, מרים וטרמן ויופ וסטרוויל. בית הספר תיפקד בצורה עצמאית המנותקת מרשויות הולנד. לאחר חיכוכים רבים עם השלטונות בענייניו של בית הספר מונה וסטרוויל בעל תעודת ההוראה למנהלו, בעוד בוקה המשיך באופן

20.6.41

בוודאי שמעתם על המאורעות המזעזעים באמשטרדם (הגירושים). האיום ביותר הוא שאין לנו שום סיכויים. על הגירה אין לחשוב יותר ואני באופן אישי חרד מאוד לגורל החברים שלנו. ומי יודע מה עוד צפוי לנו ומה יהי גורל החברים בכל המקומות. הגרוע ביותר הוא הרגשת חוסר האונים. אין אפשרות לפעול בכלל. אותי הדבר מעצבן יותר ויותר ולא פעם אני שואל את עצמי מה התועלת בנסיעותי לאמשטרדם. מוטב להישאר בלוסדרכט ולהכין את הילדים לקראת הבאות. לחזק אותם. אל תחשוב שאני מתייאש, אך מדי פעם עולים הספקות ומציקים. מי יודע וכל מאמצינו יהיו לשווא. רק נקודות אור אחת נראית - מרכזי ההכשרה החדשים הולכים ומתבססים. נקווה שהחברים יחזיקו מעמד.³⁸

בבית עליית הנוער בלוסדרכט הוציאו לאור גם הגדה של פסח. במהלך כתיבת ההגדה נוצרו קשיים של עייפות ותחושה קשה של אי הלימה בין ההגדה, הרצון לחירות והאביב, לבין המצב הקשה בו היו הילדים.³⁹ למרות הקושי ההגדה נכתבה ושימשה את שוכני הבית לבילל הסדר. לחג השבועות פרסמו חוברת מיוחדת על קציר,

34. ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד תיק 111, עדות לילי אופק; ארכיון בלה"ג חטיבת הולנד תיק 1-219, מכתבי שושו; ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק 374, עדות רוזה קרצר וגרט שטרנליכט.
35. ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק 374, עדות רוזה קרצר.
36. ארכיון בלה"ג תיק 374, עדות רוזה קרצר; ארכיון בלה"ג תיק 374, עדות גרט שטרנליכט.
37. ארכיון בלה"ג, תיק 1-219, מכתבי שושו.
38. ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק 1-219, מכתבי שושו.
39. ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק 1-219, עדויות על שושו.
40. כוכבא, המחותרת החלוצית בהולנד הכבושה, עמ' 52.
41. שם, עמ' 62.
42. ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק 319, עדות חנה אשר די ליאו.
43. פינקוהוף, שמים וגיהנום, עמ' 73.

יופ וסטרוויל עם שתי בנותיו

וכאישיות חינוכית שם לב למתרחש בנפשם והרבה לעודד אותם במצב הקשה בו היו נתונים.⁴⁴
לכבוד ילדי הפליטים חיבר בוקה את השיר הבא:

*פתחו את הגבולות
פתחו אותם רחב
הולנד, קבלי את הסובלים
כך היה תמיד
כזו היא הרוח ההולנדית.⁴⁵*

בנוסף הנהיגו בוקה וסטרוויל את המגבית לנוער - גיוס בני הנוער מבית הספר לאיסוף תרומות עבור הפליטים היהודים מגרמניה. וסטרוויל גם ארגן עצרות מחאה שונות כנגד הנאצים.⁴⁶

באוגוסט 1941 הצטווה בוקה, מנהל בית הספר, להוציא ממנו את הילדים והמורים היהודים. בוקה ציית לצו זה, למרות היותו נוגד את הרוח הליברלית והחופשית שהנהיג בבית הספר, והדבר עורר את חמתם של וסטרוויל ושל אשתו של קיס בוקה, בטי.⁴⁷ וסטרוויל עזב את בית הספר והפך למנהלו של בית ספר אחר באמסטרדם. בעקבות צו ההפרדה הוקם בית ספר יהודי פרטי על ידי מרים וטרמן בחווה של משפחתה בבילטהובן, שנוהל באורח דומה לבית הספר ורקפלאטס. בו בזמן בבית עליית הנוער נמשכו החיים כסדרם. במכתבו של שושו לאחיו הוא כתב כך:

תלמידים בבית הספר של מרים פינקהוף

בבית עליית הנוער מתנהלים העניינים פחות או יותר בסדר. רוב הצעירים מרגישים בטוב, דבר חשוב עד מאוד בזמן הזה. על דבר אחד אני שמח: להם לפחות נעושים יפים למרות המצב הקודר. בלי ספק יזכרו הם פעם את הדבר ויהיו אסירי תודה.⁴⁸

בלילות, לאחר העבודה, המשיכו הנערים ללמוד ולדון בעניינים הקשורים לעם היהודי. הם למדו תנ"ך וקראו ספרות ושירה עברית.⁴⁹

בלאט עמדה בהבטחתה ובחמישה עשר באוגוסט 1942 הודיעה במילת הצופן שהוסכמה מראש בטלפון כי הגרמנים מתעתדים לעצור את דרי הבית ולשולחם לוסטרבורק

הצלת הילדים

מרים וטרמן מבילטהובן.⁵¹ משנוצר הקשר נמצאו מקומות מסתור עבור כל הילדים. בתחילה היה שושו סקפטי לגבי הצלחה זו וחשב שאולי הירידה למסתור תסכן את הילדים. לאחר מכן הציע שאולי הילדים יסתתרו והמדריכים יתמסרו לידי הגרמנים בכדי לחפות עליהם. מנחם פינקהוף הבין לעומק את כוונות הגרמנים, סירב ופעל להסתרת כל יושבי הבית כולל המדריכים. הנהלת עליית הנוער בהולנד התנגדה למהלך, אך אריקה בלאט, המזכירה שישבה באמסטרדם, הסכימה להזהיר את המדריכים טלפונית ולהודיע להם על התאריך המיועד ללקיחת דרי הבית לוסטרבורק. בלאט עמדה בהבטחתה ובחמישה עשר באוגוסט 1942 הודיעה במילת הצופן, שהוסכמה מראש בטלפון, כי הגרמנים מתעתדים לעצור את דרי הבית ולשולחם לוסטרבורק.⁵² עם היוודע הבשורה, אספו המדריכים את החניכים בחדר האוכל והודיעו להם כי הם מתכוונים להסתיר את כולם ולא לציית לצו ההתייצבות הגרמני. כך אמר מנחם פינקהוף במעמד זה:

שעת הפרידה הגיעה. המוכנים כולם למבחן? לא יהיה קל. כל אחד ישהה במקומו מבלי לצאת ממנו, ואסור יהיה לכתוב לקרובים. הכל יתנהל בסודיות גמורה, אסור שידעו יותר מדי, כי אדם שייתפס ויעונה עלול לגלות דברים בניגוד לרצונו. אם יפול מישהו בידי הצורך עליו לטעון כי המדריכים הכריחו אותו להסתתר. אתם אינכם יודעים דבר.⁵³

המדריכים והחניכים נפרדו מכל אחד שיצא בברכת להתראות בארץ! את הספרים שהיו בבית תרם שושו לחברים ההולנדים וכתב לכל אחד מהם הקדשה.⁵⁴ כך 'צללו'⁵⁵ כל הילדים והמדריכים באותו יום למקומות המסתור. כשהגיעו הגרמנים במשאית אל הבית, מצאו אותו ריק.⁵⁶ המדריכים המשיכו לדאוג לחניכיהם ובשעת מצוקה או חשש מחשיפת המסתור העבירו אותם ממקום

- 44. ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק 241, עדות ברוך תור.
- 45. סחיפרס הנס, קבוצת וסטרוויל והחלוצים לפלשתינה, עמ' 58.
- 46. שם, עמ' 59.
- 47. מקרה די נדיר שקשה למצוא כמותו בהולנד: מורים שהתנגדו לצו ההפרדה כמו במקרה זה.
- 48. ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד תיק 1-219, מכתבי שושו;
- 49. שם.
- 50. סחיפרס, קבוצת וסטרוויל והחלוצים לפלשתינה, עמ' 70.
- 51. שם, עמ' 71-70.
- 52. שם, עמ' 73.
- 53. כוכבא, המחותרת החלוצית בהולנד הכבושה, עמ' 62.
- 54. שם.
- 55. הכינוי המקובל ביהדות הולנד להסתרתם.
- 56. סחיפרס, קבוצת וסטרוויל והחלוצים לפלשתינה, עמ' 74.

יחסו של יופ וסטרוויל לעם היהודי ולציונות

בין היהודים ללא יהודים בקבוצת וסטרוויל התקיימו דיונים שונים על היהדות ומקומה בחייהם. לודי כהן הוסיף אצל איכר נוצרי, שבביתו התכנסו מדי פעם חברי קבוצת וסטרוויל. החברים נהגו לדבר על רוח החירות ההולנדית ושיתפו את לודי כחבר שווה בשיחותיהם. האיכר ראה בחזרתם של היהודים לארץ ישראל התגשמות של חזון הנביאים, אך יחד עם זה לא הסתיר את דעתו כי על כולם להתנצר. למרות זאת הוא ידע שלודי לא ישתכנע והעריך אותו על כך.⁶⁷

בין וסטרוויל ואשתו לאנשים הקרובים אליהם: שושו, מרים וטרמן ואחרים התנהלו דיונים ממושכים, שחלקם תועדו, על הפער בין האוניברסליות בהאמינו יופ ואשתו בכל ליבם לבין הציונות בה האמינו חבריהם היהודים. מרים וטרמן עצמה גדלה בבית מתבולל, מלא ברוח ליברלית וחופשית. לדוגמא: לפני המלחמה השתתפה במחנה של אנשי השלום בצרפת.⁶⁸ בעבודתה המשותפת עם יופ וויל אשתו בבית הספר, חשה קירבה רוחנית והזדהות רעיונית. לאחר הגעתם של ילדי הפליטים מגרמניה נחשפה מרים לסבל היהודי והחלה לראשונה בחייה לחפש משמעות לעובדת היותה יהודייה. הדברים החריפו לאחר הכיבוש הגרמני והגזרות שפגעו ביהודים, כגון: החרמת אופניהם ועוד. מרים פנתה, ביחד עם אחותה חיה, לרב נתן דסברג בעיר הילורוסום והחלה ללמוד באופן שיטתי תנ"ך

אשתו וויל נאסרה ונכלאה בפיכט וילדיהם נלקחו למשפחות אומנה. לאחר מספר ניסיונות הברחה של המחתרת נכלא וסטרוויל במרתף מבוצר בתוך המחנה ולא הייתה אפשרות להבריתו.⁶⁴ התאים במרתף המבוצר היו לחים וקרים. בלילה היו מוארים

יופ נתפס בידי הנאצים

באור בהיר ובמשך היום היו אפלים ומדכאים. המטרה הייתה לשבור את רוח האסירים. ליופ זו הייתה הזדמנות להפיח מחדש חיים בתפקידו כיוזם ומארגן. מלחם ומאבנים קטנות הכין כלים לתחרויות דמקה ושח, בהם נמסרו הצעדים בצעקות דרך החלון. הוא נתן הרצאות על פוליטיקה וספרות ודיקלם שירים שכתב בעצמו או שירים של אחרים, גם זאת בצעקות דרך החלון. שירו "לילה בתא", שכתב ביולי 1944, מבטא היטב את מצב רוחו - השלמה וקבלה של גורלו ואפילו אושר:

ערב בכלא

שעת הרהורים חרישית

שעת דמדומים ומצור

זוהר קורן מתוכי

ושוטף את כולי באור

כלא. כבלים ארבעה.

מגעול והפתח סתום.

מאוחר. מאוחר כבר מאוד.

והאור הדולק עמום.

פרשתי כפי בתפילה

עצמתי עיני מראות

מתהום תהומי ייסורי

עיני את הנצח תרות. [...]⁶⁵

וסטרוויל הוצא להורג באוגוסט 1944. ביודעו על מותו הקרוב דיקלם בקול את הימנונה של המחתרת ההולנדית, "י"ח המתים", ובכך חיזק את חבריו שטרם הוצאו להורג. גם לאחר הוצאתו להורג הוסיפו המדריכים מלוסדרכט לעסוק בענייני המחתרת עד סוף המלחמה והיו שותפים במפעלי הצלה נוספים.⁶⁶

מסתור אחד למשנהו. לאורך כל תקופת ההכנות של מקומות המסתור נהג וסטרוויל להגיע מרוטרדם ללוסדרכט על מנת לשוחח עם אנשים יהודים ולא יהודים ולשכנע את אלה להסתיר ואת אלה להסתתר. בכוח השפעתו הצליח וסטרוויל לא רק לגייס מספיק אנשים למבצע ההסתתרות, אלא גם להפנים בתוכם את הידיעה שהשתתפות במבצע זה מהווה התנגדות רוחנית לנאציזם. יופ רתם את האידיאליזם של החלוצים ושל אנשי השמאל ההולנדים שהכיר למטרה משותפת והצליח לגבש אותם לקבוצה הפועלת כנגד הנאציזם, קבוצת וסטרוויל.⁶⁷ חודשים מספר לאחר ההסתרה נמצאו נתיבי בריחה מהולנד לשווייץ וספרד דרך צרפת. הוחלט להעביר את בני הנוער המסתתרים דרך נתיב זה ולהבריחם אל מחוץ לגבולות המדינה.⁶⁸ בינואר 1943, במהלך חיפוש נתיבי הבריחה, נתפס שושו ונכלא. בגלל העינויים שעבר חשש שמא יסגיר את חבריו והתאבד בכלאו.⁶⁹ הילדים מלוסדרכט הוברחו בקבוצות קטנות אל הגבול ומשם אל החופש. רוב הילדים ניצלו. כשהגיעו אל הגבול פגשו את יופ וסטרוויל, שנפרד מהם במילים אלה:

ימים אחדים בלבד מפרידים ביניכם לבין שחרורכם; עוד מעט תדרכו על אדמתה של ארץ חופשית ותמלאו את ייעודכם: לבנות את ארץ ישראל וליצור מולדת לכל יהודי העולם. אני מאחל לאיש ואיש מכם הצלחה במפעל. אך אל נא תשכחו את הבחורים, שהזדות להם יכולים אתם היום לצאת לחירות, את אלו שנתנו את מלוא כוחם ואת הרבים שהקריבו את חייהם עד היום כדי שתוכלו להגיע אל מטרותכם. על כן- בנו את ארצכם ותשלימו בכך את המפעל כפי שראוהו לנגד עיניהם. זכרו את שושו, את האנמן⁶⁰ ואת כל החברים שנתנו את נפשם למענכם. זכרו את צערו הגדול של העולם ובנו את ארץ ישראל כך, שלא תהיה שם עוד מלחמה, אלא עבודה ולחם לכל. אני מאחל לכולכם מעבר מוצלח אל החופש וחיי אושר וחרות.⁶¹

לאחר הצלת ילדי לוסדרכט עברה קבוצת וסטרוויל להצלתם של ילדים ובני נוער נוספים. דרך נתיב ההברחה עברו כשלוש מאות ילדים עד תפיסתו של וסטרוויל. גם לאחר מכן המשיכה המחתרת לתפקד עד שנחשפו כל חבריה.⁶² במרץ 1944 נעצר וסטרוויל. הוא עונה ונחקר ולאחר מספר ניסיונות בריחה שנכשלו הובא למחנה הריכוז פיכט.⁶³ גם

57. שם, עמ' 71-72.
58. שם, עמ' 83-85; 114-122.
59. ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק 1-219, מכתבי שושו.
60. אחד מאנשי החלוץ שהיה שותף להברחות ונרצח על ידי הנאצים.
61. ספר עדינה, עמ' 132.
62. סחיפרס, קבוצת וסטרוויל והחלוצים לפלשתינה, עמ' 179-192.
63. שם, עמ' 184-182.
64. שם, עמ' 187.
65. כוכבא, המחתרת החלוצית בהולנד הכבושה, עמ' 149-150.
66. לדוגמא: הצלת תינוקות על ידי מרים פינקוהף-ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד תיק 1-252, עדות מרים וטרמן- פינקוהף; הצלת חברי תנועת החלוץ על ידי נפתלי די ליאו- ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק 319, עדות חנה אשר די ליאו.
67. כוכבא, המחתרת החלוצית בהולנד הכבושה, עמ' 157.
68. פינקוהף, שמים וגיהנום, עמ' 69.

אני פוחדת. מדי פעם את נותנת למצב לדחוק אותך לפינה, שם לא מקומך כשאת מרגישה את עצמך יהודייה ולא ילדה של האנושות. כמו שאני צריכה להיזהר לא להרגיש את עצמי הולנדית חופשייה ולכן אנטי גרמניה...⁶⁹

אני פוחדת. מדי פעם את נותנת למצב לדחוק אותך לפינה, שם לא מקומך כשאת מרגישה את עצמך יהודייה ולא ילדה של האנושות. כמו שאני צריכה להיזהר לא להרגיש את עצמי הולנדית חופשייה ולכן אנטי גרמניה...⁷⁰

ואת אוצרות הרוח של עם ישראל. שתיהן היו חברות בתנועת הנוער 'מגן דוד' בעיר הילורוסום וכשזו נסגרה הקימו תנועת נוער בביתם בבילטהובן ברוח יהודית ציונית.⁶⁹ מאוחר יותר חשה מרים בחוסר הידע שלה בענייני יהדות ויצרה קשר עם מנחם פינקהוף, החלוץ שניהל את בית עליית הנוער בלוסדרכט, וכך למדה על הציונות והפכה לציונית נלהבת. יופ וויל חשו את השינוי שחל במרים ובדעותיה. ויל כתבה על כך למרים:

אני פוחדת. מדי פעם את נותנת למצב לדחוק אותך לפינה, שם לא מקומך כשאת מרגישה את עצמך יהודייה ולא ילדה של האנושות. כמו שאני צריכה להיזהר לא להרגיש את עצמי הולנדית חופשייה ולכן אנטי גרמניה...⁷⁰

בגלל וויכוחים אלה חששה חיה, אחותה הצעירה של מרים ותלמידתו של יופ, לחשוף בפניו את השינויים הרחוקים שחוותה גם היא. לאחר זמן מה העזה ושוחחה על כך עם יופ והוא כתב לה כך:

אספר לך משהו חיה, משהו שנעשה כל כך חי כשקראתי את מכתבך על אותו יום דתי שחימם את ליבך. ראיתי עצמי שוב בבית הורי, שבו בכל בוקר היה אבא, שנראה כמו החכמים מהתנ"ך מוריד את הכיפה מעל ראשו. אנחנו שילבנו ידיים ועצמנו את העיניים ואבא אמר את תפילת הבוקר...כך התקיימה תפילה בכל ארוחה. בסוף הארוחות היינו כולנו שקטים, ואז פתח אבא את התנ"ך המשפחתי וקרא לפנינו את הסיפורים העתיקים וההסברים, מאותו התנ"ך שאת כל כך נהנית ממנו עכשיו...⁷¹

דברים אלה הרגיעו את חיה, מה גם שמאוחר יותר כתב לה יופ כי טוב שנשארה נאמנה לעצמה וליהדותה.⁷² יופ עצמו דבק ברוח החלוצית של הצעירים שפגש. רוח ההתחדשות שפיעמה בהם והרצון ליצור חברה חדשה בארץ ישראל עוררו אותו וגרמו לו לקשר עמוק עם אנשים אלה. הרדיפות והעינויים שהיו מנת חלקם של היהודים בהולנד, חברו לרוח שגילה בחבריו. לכן אמר לאשתו וויל:

"הלוואי והייתי יהודי. כל כך הייתי רוצה לעבוד עכשיו בבית ספר יהודי. לא שבת הספר שלי נעשה אנטי יהודי, את זה את וודאי מבינה, במקרה כזה לא הייתי ממשיך לעבוד בו".⁷³

גם שושו ויופ שוחחו על כך ביניהם. מכתבו האחרון של שושו ליופ, שבועיים לפני התאבדותו בכלא, מבטא דברים אלה בחריפות רבה:

ראה: השגנו הרבה... אני מאמין כי קיימת שם הפינה היחידה על פני כדור הארץ בה אפשר למצוא פעילות סוציאלית ואנושית פורייה. ובכל זאת, קשה לי לומר לך בפשטות: בוא אלינו, כי אתם מכירים אותנו עוד פחות מדי. והדברים הפעוטים הם אשר קובעים את החיים. גם בחברה המבוססת על אידיאלים נעלים מתגלים חולשות ופגמים. כל זה עלול לדחות אתכם ולהיות לכם זר. לכן אני צריך לשקול עשר פעמים על אף רצוני העז לקבל אתכם בקרבנו! הייתי ממליץ לך לקרוא בספר מאת מרטין בובר בו הוא מתאר את הגיגות הרבים הקיימים ביהדות ובעם היהודי: [...] באותה מידה שיכולתי לכתוב שעות על הטוב ועל הנשגב אפשר לספר על החולשות. כמובן, הטוב עולה לאין ערוך על הרע, אך אפשר יום יום לערוך את החשבון הגדול? תבין, בשבילנו ובשבילי כל זה אינו קובע. זה העולם שלי על כל מגרעותיו שהן מגרעותי שלי ומחובתי להתמודד איתן. זו חובתי שלי וזה וההבדל בינינו. אולי אסתייג מדברים מסויימים אך לא אתכחש לעיקר. ואתם, אולי כל הקטנות שתוארת לעיל עלולה לדחות

אתכם? לכן שקלו היטב לפני ההכרעה הסופית. זה היה כמעט הכל, עתה אני מחכה לתשובתך הגלויה והמהירה. כל מכתב מקל מאוד על בדידותי. הרבה שלומות לכל המשפחה, שלכם...

מדבריו אלה של שושו עולה בבירור כי יופ וויל עצמם עברו שינוי במהלך המלחמה. במקום ערכים אוניברסליים, הם מצאו את הרצון לקשור את גורלם באופן עמוק עם העם היהודי. שושו ביטא את המחויבות שלו לעם היהודי במילים ברורות. הוא הסביר בצורה חדה את השייכות הטבעית שלו לעם היהודי על כוחו, חולשותיו ועוצמתו. במובן זה העמיד מול האוניברסליות של משפחת וסטרוויל את הלאומיות היהודית שיש בה מחויבות לחיי רוח וחירות. ההתלבטויות המועלות במכתב והשיח הרעיוני המעמיק הזה, שנעשה תחת סכנה חמורה ותוך כדי הפעילות היומיומית העניפה להצלת הילדים ובני הנוער מהולנד הכבושה, מוכיחים עד כמה הייתה קבוצת וסטרוויל נתונה במאבק כפול: מאבק פיזי על הישרדות וההצלה ומאבק רוחני על רוח האדם, חירותו ורעיונותיו. אסיים בדברים מתוך מכתב אחר של שושו לאורי קוך, שהיה כלוא במחנה שבויים גרמני:

ראינו דברים יפים בדרך. אי אפשר ליהנות ממש, אם כי אני מסוגל לדחות לזמן מה

יופ היקר,

היום אני רוצה לכתוב לך פעם על הכל...הרהרתי רבות בימים האחרונים בשיחתנו האחרונה. אתחיל בשאלה הקשה שהיא המפתח לכל: המטרה הסופית שלנו מהי, ומה אנחנו בעצם רוצים להשיג? יסוד הכל הוא הזכות לחיות ולקבל את חלקו ממעשה האושר החומרי והרוחני על פני אדמות [...]. האפשרות הריאלית היחידה בבניין חברה חדשה תהיה דרך החינוך. ועליה כולנו צריכים להיאבק במשותף. [...] רק לעניין הקונקרטי שלנו יש לי תשובה. כתבתי שעלינו לבנות חיים חדשים וכזונתה היתה ברורה. אני רואה אפשרות כזאת במערב או במרכז אירופה. אך אפילו אני רואה בבירור אצלנו את היסודות לחברה חדשה מהסס אני להסיק מכך את המקנה ההגיונית לגביך ולהגיד לך: למד עברית! [...] ההיסוסים שלי נובעים מדבר אחר.

69. שם, עמ' 91-88.
70. שם, עמ' 88.
71. סתיפרס, קבוצת וסטרוויל והחלוצים לפלשתינה, עמ' 69-68.
72. שם.
73. שם.

פרוייקט שם עולם 2019

המרכז הבינלאומי שם עולם מפנה את מרכז הכובד של פעילותו לדורות העתיד. האתגרים העומדים בפנינו הם לרתום כלים וערוצים המתאימים לבני נוער מבלי לוותר על המהות, העומק וההפנמה.

במיזם "שם עולם 2019" פותחים אנו מעתה מסורת של שנים ובמסגרתה כינסנו כמאה שירים שנכתבו בתקופה השואה, בגטאות, במחנות, במסתור ובעת בריחה ובחרנו שירים המבטאים את כוחות ותעצומות הנפש והרוח הכוללים אמונה, תקווה, כיסופים לארץ ישראל, אימהות, ילדות והעולם הרגשי בכלל.

יצרנו צוות מוביל אשר שקד על הטקסטים שעובדו ותורגמו שנית לעברית עכשווית. קטעי כתיבה ביומנים אישיים עובדו לשירים ולכל שיר צורף מחקר על הרקע של השיר ועל הכותב.

על ההפקה המוזיקלית הופקד אביב גפן ומשה קלוגהופט רתם עשרה אומנים נערצים בקרב בני הנוער וביניהם: לי בירן, נועה קירל, גינת טייב, נסרין קדרי, יהונתן רזאל ועוד שנרתמו בהתנדבות לביצוע השירים, לאחר שהולחנו על ידם או על ידי אחרים כמו: אפי נצר, בן שופן, דורון פלסקוב ועוד.

השירים נכתבו על ידי כותבים מוכרים וכותבים אנונימיים לחלוטין. האומנים למדו על הכותבים, הטקסטים והמציאות בה נכתבו ובכך הם מהווים גשר בין התכנים שנשמעו בתוכם והעברתם לנוער ולציבור הרחב. השירים נחשפו בקליפים, ראינות בטלוויזיה, בעיתונות ובמדיה החברתית. השירים: "חשק לי לומר תפילה" בביצועו של לי בירן ו"אכזבה" בביצועה של נועה קירל זוכים לתהודה עצומה ולהכרה בכוחה של המוזיקה לחבר את הנפשות לתכנים ולרגשות ואף לחוש ולהתרגש מסיפור העבר כאילו קרה בימינו אנו.

מרתק לראות כיצד קליפים שכבר עלו לתקשורת מוצאים עצמם משולבים במוסיקה היום יומית, ולא רק סביב יום השואה, כאשר בשירים משתקפת המציאות בה נכתבו ומשתקפים כוחות הנפש והרוח המאפשרים הטמעת תובנות וערכים מן השואה בחיינו.

בכוונתנו לרכז מידי שנה את השירים במופע מרכזי ביום השואה בביצועם של אומנים מן השורה הראשונה. התעדכנו בכלי התקשורת ובפייסבוק של שם עולם.

מחשבות נוגזות. [...] אני אסיר תודה כי ביכולתי לפעול עוד ולהיות פעיל. יש לי עדיין את האפשרות לנסות וזה הדבר הקובע לגבינו. אני יכול להיאבק נגד הגורל וזה חשוב. אפילו מפסידים במערכה. וכאשר יקרה לי מחר אסון אוכל להיות שקט לגמרי. לא אצטער אף לרגע. העזנו להילחם ונכשלנו...גורל אנושי. ומחזקת המחשבה שנאבקנו לא רק למעננו.

מאבקה הכפול של קבוצת וסטרוויל נשא פירות: שלוש מאות ילדים ובני נוער ניצלו, עלו לארץ ישראל ובנו בה את חייהם ברוח אותה למדו ממחנכיהם - מציליהם: יופ, וויל, מרים, מנחם, שושו ואחרים. היה זה אכן מעבר מוצלח מאין כמוהו לחיי אושר וחירות.

ביבליוגרפיה:
ספרות
• בנימין גאל, נאמנים לעצמם ולדרכם: המחלת החלוצית בהולנד במלחמה ובשואה. בית לחמי הגטאות ויד טבנקין, קיבוץ לוחמי הגטאות 1998.
• בר אפרת פנחס, בין הלשנה להצלה: החברה ההולנדית והשואה, הוצאת יד ושם, ירושלים 2016.
• גת רפאל, "מפעל עליית הנוער", בתוך: קתדרה 37, ספטמבר 1985, עמ' 176-149.
• הכהן דבורה, ילדי הזמן: עליית הנוער 1948-1933, הוצאת יד ושם, יד יצחק בן צבי ומכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, ירושלים 2011.
• כוכבא עדינה, המחלת החלוצית בהולנד הכבושה, הוצאת בית לחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, תל אביב, 1969.
• מכמן יוסף, הרטוב בים ודן מכמן, פנקס הקהילות הולנד, הוצאת יד ושם, ירושלים 1985.
• סחיפרס הנס, קבוצת וסטרוויל והחלוצים לפלשתינה: התנגדות נונקונפורמיסטית במלחמת העולם השנייה, הוצאה לאור פרלרוך והנס סחיפרס, והוצאת עמותת "יוצאי ההכשרות והמחלת החלוצית בהולנד - כלל קבוצת וסטרוויל" הילורסום.
• פינקהוף-טרמן מרים, שמים וגיהנום, סיפור חיים: 1941-1916, דרובוקס.
• פרנק אנה, יומנה של נערה, הוצאת קרני, תל אביב 1957.
• שצקר חיים, "מוסד עליית הנוער" וחלקו בהצלחתם של ילדים פליטי השואה, קליטתם ושיקומם", בתוך: עיונים בחינוך, גיליון 50-49, שבת תשמ"ט, אוניברסיטת חיפה, עמ' 20-5.
ארכיונים
• הארכיון הציוני S32/1375
• ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד תיק 111, עדות לילי אופק.
• ארכיון בלה"ג חטיבת הולנד, תיק 1-219, מכתבי שושו.
• ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק 241, עדות ברוך תור (בנו טורטלטאוב).
• ארכיון בלה"ג, חטיבת הולנד, תיק 319, עדות חנה אשר די ליאן.
• ארכיון בלה"ג חטיבת הולנד, תיק 374, עדות רוזה קרצר וגרט שטרנליכט.

ראיון בשניים

משוחח עם

ד"ר מוטי שלם

לטבח. המצב הוא בדיוק הפוך! והוריי הם דוגמה לכך. ניצולי השואה הם ציבור של מצליחנים בסדרי גודל חסרי תקדים. אין לכך אח ורע בחברות של מהגרים ובוודאי ובוודאי על רקע הטראומה שהם חוו. ניצולי השואה היו עמוד השדרה המרכזי של החברה כמעט בכל תחום: בביטחון, בכלכלה, באקדמיה, ביצירה ובכל תחומי החיים.

מוטי שלם:

לא אחת נשמעת ביקורת נוקבת שלך על תחום הוראת השואה בישראל ואת מרבה להשתמש בביטויים "פורנוגרפיה של השואה" או "נקרופיליה" בכל הקשור ללימודי השואה בישראל וביחס למסעות לפולין בפרט. מה מפריע לך באופן שבו מערכת החינוך מלמדת את נושא השואה? ומהי תמצית הביקורת שלך על המסעות של בני הנוער לפולין?

חנה יבלונקה:

באשר להוראת השואה אני מוחה כנגד הצבת מעשי הרצח של הגרמנים כסיפור המרכזי של השואה. אני אכן חושבת שהעיסוק האובססיבי לעיתים של מערכת

סרוקה וד"ר ויולה טורק, תבל"א, היתה רופאה מחוזית במחוז דרום.

מוטי שלם:

מה כל כך מקומם אותך, חנה, למראה הפרסומים ערב ימי הזיכרון לשואה על הדלות וההזנחה של ניצולי השואה? האם לא ראוי שנציב זרקור על מצבם כדי שהמדינה תפעל לבער את החרפה?

חנה יבלונקה:

זה מכעיס ומקומם אותי משום שיש כאן ערבוב בין שני נושאים שונים: זיכרון השואה וניצולי השואה מצד אחד והזיקנה מצד שני. בנושא הזיקנה ומצב הזקנים בישראל, שביניהם יש ודאי גם ניצולי שואה, צריך לעסוק כל השנה. ביום הזיכרון לשואה ולגבורה צריך לעסוק בזיכרון, בסיפור השואה ובהצלחה הפנומנאלית של ניצולי השואה כפרטים וכקולקטיב שתרם תרומה מכרעת לבניין הארץ.

מקומם אותי שהשיח הזה על חרפת מצבם, כביכול, של ניצולי השואה מחזיר אותנו שבעים שנה לאחור אל השיח, שהיה נחלת חלק מהציבור בישראל על היהודים הגלותיים, הנעבכים, שהלכו כצאן

חנה יבלונקה היא פרופ' מן המניין בחוג לתולדות עם ישראל באוניברסיטת בן-גוריון, ההיסטוריונית הראשית של בית לוחמי הגטאות ויושבת ראש המוזיאון למורשת היהדות דוברת ההונגרית בצפת. היא חוקרת בעיקר את נוכחותה של השואה בזהות הישראלית, את תהליך התאקלמותם של ניצולי השואה בחברה הישראלית ובתוך כך את תפקידם המרכזי והמרשים בעיצוב פניה של החברה בישראל ובהישגיה בביטחון, בכלכלה ובכל תחומי החיים.

פרופ' חנה יבלונקה פרסמה שורה של ספרי מחקר בתחומים אלו ובכלל זה "אחים זרים" - סיפור קליטתם של ניצולי השואה בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל, "מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן", "הרחק מהמסילה" על בני עדות המזרח והשואה, ולאחרונה התפרסם ספרה "ילדים בסדר גמור" - על דור ילידי שנותיה הראשונות של המדינה, עליו היא עצמה נמנית.

חנה יבלונקה היא בתם של ויולה וגבריאל טורק, ניצולי שואה ילידי הונגריה, שהשלימו את לימודי הרפואה אחרי המלחמה ושימשו בתפקידים בכירים במערכת הבריאות בישראל. ד"ר גבריאל טורק ז"ל יסד את המחלקה האורתופדית בבית החולים

פרופ' חנה יבלונקה

מוטי שלם:

בואי נדבר לרגע על מושג שבזמנו הרבינו להתווכח עליו: "לקחי השואה". בשיחה שהייתה לך עם קובי מידן ראיתי שהתרצית ואת בהחלט מוכנה לדבר על המשמעות החינוכית שיש לתת לסיפור השואה. אלו ערכים את מצפה שתלמיד שלומד שואה יזדהה ויאמץ?

חנה יבלונקה:

אני מסכימה שצריכה להיות משמעות חינוכית להוראת השואה. יחד עם זאת אני בהחלט חושבת שהלקחים הם עניין אישי ללומד. את התשובה לשאלה מה למדנו מן השואה? צריך לחלץ מפהם של הניצולים. אז נכון, ציבור הניצולים איננו חד גוני ויש בקרב ריבוי דעות ועמדות, עם זאת אני בהחלט מאמצת את מנשר הניצולים שנכתב ב-2002. בעיני זהו מסמך מכונן שצריך להילמד כטקסט קנוני במערכת החינוך. במסמך הזה יש קריאה לאמץ ערכים יהודיים ואוניברסאליים ואני בהחלט מתחברת למשפט הסיום של המסמך המצטט את הלל הזקן: "מה ששנוא עליך אל תעשה לחברך... ואיך זיל גמור". זה המסר של ניצולי השואה לדורות הבאים ועמו אני מזדהה.

מעצבי זהות באמצעות המסע הזה של שבוע ימים, במהלכו מנסים לעצב זהות בקפסולה מרוכזת של שואה. נסעתי לפולין בהזמנת צה"ל והצטרפתי למסע של טייסי חיל האוויר במסגרת משלחת של "עדים במדים". אני זוכרת שעמדנו בבית הקברות בוורשה סמוך לקברו של י.ל. פרץ. איש מהטייסים, מלח הארץ, שמנה וסלתה של החברה בישראל, לא קרא מעולם סיפור אחד שלו. אז אני שואלת אותך, מה יש לנוע לשם? אני יודעת שבמשרד החינוך מדברים על תהליך של הכנה אבל זה נראה בעיני כמו מראית עין. עם כל הכבוד לשלושת ימי ההכנה, זה לא מספיק ולא רציני. אם כבר לקיים מסעות לפולין, נכון לקיימם לקבוצות נבחרות ומצומצמות הרבה יותר, שעוברות תהליך מעמיק ומתמשך של הכנה - גם תכנית חינוכית וערכית וגם מנטאלית. לשוטט בין המצבות בבית העלמין בוורשה, בין מצבותיהם של אנשי רוח והנהגה של יהדות פולין לדורותיה מבלי להכיר אותם, את הגותם ואת יצירתם, אפילו לא היכרות שטחית - בעיני זה חסר ערך.

החינוך שלנו בגופות ובתיאורי זוועה, ברוצחים ובמנגנון הרצח - הוא סוג של נקרופיליה ופורנוגרפיה. הסיפור העיקרי בשואה הוא סיפורם של היהודים וסיפור התמודדותם ההירואית מול מצבים בהם אין למעשה בחירות אמיתיות. זה סיפור השואה המרכזי עבורי.

מוטי שלם:

במובן זה התפיסה שלך קרובה מאוד לחזון החינוכי של מרכז שם עולם.

חנה יבלונקה:

אני שמחה מאוד על כך ואם זהו המצב, אני מוכנה להעמיד עצמי ולסייע למרכז שם עולם.

מוטי שלם:

נחזור לנושא מערכת החינוך והמסעות לפולין שאת יוצאת נגדם בשצף קצף.

חנה יבלונקה:

אני אכן מתנגדת למסעות לפולין במתכונת הנוכחית. בעיני זהו ניסיון פאתטי של מערכת החינוך לחפות על כישלון מתמשך של הוראה וחינוך

סיפור חייה של אורה חיה גולדשטיין אפרת חבה בהוצאת "שם עולם", 197 עמ'

עולם הספר

אלירו לוי

"לא אמות כי אחיה ואספר מעשי י-ה" (תהלים קי"ח, יז). באותיות מוקפדות וזעירות, רשמתי פסוק זה בעמוד הראשון של יומני. יומן זה לא היה אלא קבוצת פתקי נייר, שאותם כרכתי בזהירות בין שני לוחות מתכת דקים שנטלתי ממפעל "פיליפס" במחנה הריכוז פוכט שבו שהיתי... חפצי היה לממש את רצוני העז לזכור ולהנציח". יומן זה, עתיד להילקח לבלי שוב, אך הרצון החזק לחיות ולספר עוד יפעם באורה גולדשטיין, גיבורת הספר החדש "אחיה

ואספר", לכל אורך התקופה ועד להוצאת ספר זה. שמו של הספר מעיד על כוונותיה ועל רצונה העז של גיבורת הסיפור לשרוד את השואה ולחיות בכדי לספר לדורות הבאים.

מעטים הם ניצולי השואה, החיים עמנו היום, המסוגלים לספר את קורותיהם. אורה גולדשטיין היא אחת מהם. קורותיה בתקופה זו נפרשים באופן כה מדויק בספר שיצא לאור בימים אלה בהוצאת שם עולם. הספר מזמן מפגש והכרות עמוקה עם סיפורה של אורה תוך הבאת תמונת מבט רחבה יותר, המעבירה לקורא את הרקע והנסיבות ההיסטוריות.

אורה גולדשטיין לבית נמט, נולדה בשנת 1922 בעיר לייפציג בגרמניה, בת להורים מהגרים מפולין. עם עליית הנאצים לשלטון ותחילת רדיפות היהודים בגרמניה, בחרת

המשפחה להגר להולנד על מנת למצוא מקום שקט לגור בו. בהולנד עוברת המשפחה מאמסטרדם לעיירת החוף זנדפורט ומשם מתמקמת בהאג. כשהכובש הנאצי מגיע להולנד מתחילות רדיפות היהודים גם שם. בשנת 1943 מגורשת משפחת נמט למחנה פוכט בהולנד ומשם מתחיל מסע הייסורים של אורה ומשפחתה.

הספר מתאר לכאורה עוד סיפור שואה המתחיל עם עליית הנאצים וכולל רדיפות, גירוש למחנות ותחנות נוספות עד לשחרור, אך סיפור זה מיוחד מכמה בחינות. פרקים נכבדים בספר מתארים את חיי המשפחה עד לכיבוש הנאצי ואת חיי היהודים בכלל על אורחות חייהם בעיר לייפציג שבגרמניה.

"גדולה ותוססת הייתה הקהילה היהודית בלייפציג. היו בה יוצאי מזרח אירופה ובני מערב אירופה, היו בה שומרי מסורת ומחדשים ואפילו מתבוללים. לא אחידה הייתה הקהילה במנהגיה ובאורחות חייה, אך נהוגה הייתה כשרות אחת לכול: כולם קראו בעיתון הקהילה כדי להתעדכן בחדשות הקהילה היהודית, כולם שותפים היו לארגונים יהודיים כאלו ואחרים, וכולם תרמו כמיטב יכולתם לארגוני הסעד השונים. אחת לשנה היו הכול מגיעים לבית העם ליריד הצדקה השנתי..."

התיאורים מצליחים להפיח חיים בעיר זו בתקופה שלפני שנת 1933. עם מעבר המשפחה עובר התיאור להולנד וגם שם מתקבלת תמונה רחבה וחיה של חיי היהודים, ותיקים וחדשים כאחד. פרקים אלה מאפשרים לקורא הצצה לעולם שלם, מורכב ומלא חיים של היהודים בתקופה שלפני השואה.

בספר שזור סיפור הצלה, סיפורו של מפעל פיליפס בהולנד, שאינו מוכר מספיק לציבור. פריץ פיליפס, יושב הראש הרביעי של מפעל פיליפס ההולנדי, הוכרז בשנת 1996 על ידי יד ושם כחסידי אומות העולם בזכות מעשיו, שהביאו להצלת 382 יהודים בתקופת הכיבוש הנאצי של הולנד במהלך מלחמת העולם השנייה. אורה היא אחת מניצולות המפעל ומעניין לקרוא על סיפור הצלה מנקודת מבטה. בחוויותיה ישנו חוט מקשר בין "אז" להיותם.

"שנת 1944 הגיעה. הגרמנים אמנם החלו נסוגים, אך סיום המלחמה לא נראה עדיין. מבני משפחתנו שנשלחו למזרח לא שמענו דבר. ואילו אנחנו, שעבדנו בפיליפס, לא שיערנו שהמחנה יתרוקן מכל אסיריו היהודים ורק עובדי המפעל יישארו בו. לא ידעתי עד כמה עתידה להגן עלינו העבודה במפעל פיליפס. לא הכרתי את פריץ פיליפס ולא ידעתי אז מה יחסו ליהודים. לא ידעתי כי חברת פיליפס בניהולו עשתה מאמצים רבים להגן עלינו מפני הגרמנים. לאחר שנים תעניק מדינת ישראל לפריץ פיליפס, בעל המפעל ומנהלו בימי המלחמה, תואר חסיד אומות העולם."

אפרת חבה, כותבת הסיפור, מצליחה להעביר אותו בצורה מעניינת, קולחת ורחבה. ניסוחיה עדינים, רגישים ומדויקים. עבר ועתיד משמשים בספר בערבוביה מיוחדת והוא מקנה הסתכלות היסטורית רחבה כרקע לסיפור האישי. לעיתים נראה כי התיאורים נטולי פן אישי, אך למרות זאת הכתיבה מצליחה להעביר את משאלתה של אורה, גיבורת הספר, לחיות ולספר את סיפור חייה לדורות הבאים.

"... מעל שבעים שנה חלפו מאז שתמה המלחמה... אני חוששת שהמלחמה סופה להישכח... עייפו אנשים משמוע אותנו ורבו המכחישים. אבל אנחנו נספר ונכתוב ונחתום את עדויותינו בלבבות- לא כדי להותיר חותם מלחמה ואימה, אלא כדי לעורר ולחזק את חום האנושיות... היום אני רוצה לספר כדי שיכירו הכול בכח החיים, בעוז רוחו של האדם וביכולתו לעמוד בנורא מכל."

מסר זה רלוונטי מתמיד דווקא בדורנו, דור בו ניצולי השואה הולכים ומתמעטים, כפי שהוזכר בתחילה. חובה עלינו, הדורות הבאים, לקרוא ולהעבירו הלאה. תכלית ההעברה, מדגישה אורה בסיום הספר, "כדי שיכירו הכל בכח החיים בעוז רוחו של האדם וביכולתו לעמוד בנורא מכל."

קולות מהשטח

ידידי בקריית
מלפאת למ צולמ

מזה שש שנים מאז התחלתי את פעילותי במרכז אני נפעמת ממגוון הדרכים בהם פועל המכון ובמיוחד במהלך מחצית השנה האחרונה, במטרה להשמיע את קול אחינו שנדם. יצאתי לדרך בקורס מדריכי משלחות לפולין וכשסיימתי חשתי עד כמה נפשי קשורה בנפש המרכז. לימים הצטרפתי לקורס מנהילי זיכרון, המיועד לבני הדור השני. הרחבתי הסמכתי בהדרכה בקורס מדריכים לאוקראינה ובד בבד בניתי איתכם תכנית ייחודית לבנות מצווה והוריהן, אליהן מגיעות תלמידותיי

מתכנית בת המצווה של מת"ן. מרכז שם עולם הולך ומרחיב את מעגלי נגיעותיו בתחום ומנגיש לכלל הציבור בחידוש ובנועם את נושא ההתמודדות והאמונה בשואה. אך עוד לא תמו כל פלאיכם... והנה משבוע לשבוע החלו לצוץ בעיתונים כתבות וראיונות מבית שם עולם. במלוא המרץ ובשיתוף מיטב הכוחות אינכם נחים לרגע ואנו עדים לעושר עשייתכם. מוצגים שנמצאו, אמיתות שנחשפות, היסטוריה שיש בה אקטואליה, כתיבת ספרי ילדים לגיל הרך על השואה והשקות ספרי עדים ועדויות. בעקבות סיפורה המרשים של צלינקה ליברמן, הגיע המרכז גם לתיאטרון ומשיק הצגה מרתקת העשויה להפליא. בכנסי "עבר שלא עובר" נפגשים מדי שנה מעגלים ההולכים וגדלים של ידידי המרכז והמתעניינים בתחום, לכנס ערכי, מלמד ומחדש. "ומה אברך לך עוד?" שואל המלאך את הנער בשירה של רחל שפירא. והנה אנו

ניצבים אל מול הפרויקט העצום הבא, כשהמכון בשיא כוחו פורץ דרך חדשה במטרה להטביע את חותם השואה בזיכרון הקולקטיבי של דורות העתיד. במיזם השירים "שם עולם 2019" - הצלחתם לסחוף אחריכם את מיטב האומנים שמחבקים בלחנם ובקולם מילים שנכתבו בתוך התופת ואשר נשארו לדיראון עולם. מילים של היודעים את קיצם הנוכח ועכשיו הפכו לשיר. הרב קריגר, הרב חבה, אורית, וכל ידידי הטובים והחשובים העוסקים במלאכת הקודש, אשרי ואשרי חבריי על הזכות להיות שותפים למרכז שם עולם, העשיר בעשייה ומעשיר בידע ובזיכרון, המקדיש ממיטב זמנו ומרצו למען קדושינו, אחינו בית ישראל. תבורכו, על גיוון השבילים אותם סללתם ועל שאפשרתם לכל אחד מאתנו לצעוד בדרכו שלו אל אותו יעד המשותף לכולנו - הזיכרון!

צופי נחמי

רבי קריית אלום וברכה

אני עוקבת בתשומת לב ובהתרגשות אחר הפעילות החשובה כל כך של מרכז שם עולם ואני מודה לה' יתברך על שזיכה אתכם ובאמצעותכם את עם ישראל כולו, בעבודת הקודש של עיצוב פני הדור הבא ברוח צוואתם של בני עמנו שנרצחו בשואה. אני מודה שכשהתוודעתי לראשונה ליוזמות החדשות של המרכז חשתי שאינני יורדת לסוף דעתכם. חששתי שהפניה לדור הצעיר באמצעות המדיומים הטכנולוגיים, הדיגיטאליים והרשתות החברתיות עשויה לרדד את הנושא החשוב בו אתם עוסקים. אולם ככל שאני נחשפת ומתוודעת לתכנים החדשים ביוטיוב ורואה את פרויקט המוזיקה המדהים שיזמתם, אני מבינה בהדרגה כמה הוא חשוב ועוצמתי לבני הנוער בפרט ולציבור ככלל. ישר כח גדול לך, הרב קריגר, ולכל צוות שם עולם.

נחמי

(השם שמור במערכת)

מרכז למ צולמ

לאחרונה אני נחשף יותר ויותר לשינוי אותו אתם עושים בהנחלת זיכרון השואה לצעירים. אין ספק שזה הזמן לחבר את בני הנוער בעידן של זיכרון ללא ניצולים. פרויקט שם עולם 2019 מרגש, מחבר ומביא קולות אחרים שטרם שמעתי. עצם זה שדווקא "אלילי" הנוער משתתפים בפרויקט הוא חדשני ויחבר אוכלוסיות שונות ומגוונות.

מלפ

(השם שמור במערכת)

קורס ייחודי

**הכשרת
 מדריכי
 פולין**

למשלחות נוער ומבוגרים

מחזור ז'

**הקורס כולל לראשונה גם הכשרה לאוקראינה
 אזור לבוב - מזרח גליציה ***

**הקורס יפתח בחודש אלול תשע"ט
 ויתקיים בימי רביעי
 מספטמבר 2019 עד אוגוסט 2020**

■ היקף הקורס: 320 שעות

בנוסף יצאו המשתתפים למסע לימודי יישומי בפולין.

■ תנאי קבלה:

| תואר ראשון או מקביל לו (אפשר גם לקראת סיום התואר).
 | השתתפות ביום הערכה ומיון במרכז שם עולם.

■ פרטים נוספים:

| דמי הרישום ליום הערכה בסך 400 ₪
 | ייחשבו כחלק מעלות הקורס למתקבלים.
 | המסע הלימודי יישומי לפולין יתקיים
 | בתחילת חודש יולי ויארך 12 יום.
 | מסיימי הקורס שיעמדו בהצלחה במטלות יוסמכו כמדריכים
 | על ידי מרכז שם עולם.
 | על מנת לשמש בעתיד כמדריכי משלחות נוער לפולין מטעם משרד
 | החינוך, ידרשו המוסמכים לעבור מרכז הערכה נוסף של מנהלת פולין.

לקבלת טפסי הרשמה יש לשלוח קורות חיים
 למייל: shemolam@shemolam.org.il
 או לפקס: 04-6365929

* [להסמכה נרחבת לאיזור זה יתקיים מסע לימודי נפרד, בעלות נפרדת]

**כנס בנושא:
 הנחלת השואה
 במציאות משתנה**
 יתקיים אי"ה בימים שלישי-רביעי
 בתאריכים כ"ב-כ"ג בסיון 25-26
 במלון קראון פלאזה ירושלים

לפרטים: רוזיטל 04-6301637

וכן באתר המרכז:

www.shemolam.org.il

*Save
 the
 Date*

**שמרו את
 התאריך**

**חוג ידידי
 מרכז שם עולם
 מזמין אתכם להצטרף לשורותיו
 בתרומת 180 ₪ לשנה (סעיף 46) תהנו מ:**

קבלת
עדכונים
 שוטפים על
 המתרחש במרכז

קבלת המידעון
 במהדורה מודפסת
ללא עלות

הזמנה
מוקדמת
 לאירועי המרכז

15% הנחה
 למשתתפים
 בקורסים
 והשתלמויות
 מטעם המרכז

חדרים
משודרגים
 למשתתפים
 בכנס השנתי
 "עבר שלא עובר"

15% הנחה
 ברכישת ספרים
 וחוברות בהוצאת
 שם עולם

אפשרות נוספת למעוניינים:

רכישת מני ל-3-4 מידעונים בשנה
 במהדורה מודפסת בעלות של 60 ₪